



MERSİN ÜNİVERSİTESİ  
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ  
YAYINLARI

(MERSIN UNIVERSITY  
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN  
ARCHAEOLOGY)



OLBA  
III

MERSİN 2000



## MERSİN ÜNİVERSİTESİ

KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI- III

(MERSIN UNIVERSITY  
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN  
ARCHAEOLOGY)

### Editör

Serra DURUGÖNÜL  
Murat DURUKAN

### Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL  
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL  
Prof. Dr. Hayat ERKANAL  
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN

Correspondance addresses for sending articles to  
following volumes of Olba:

OLBA'nın bundan sonraki sayılarında yayınlanması  
istenen makaleler için yazışma adresi:

Mersin Üniversitesi  
Fen-Edebiyat Fakültesi  
Arkeoloji Bölümü  
Çiftlikköy Kampüsü MERSİN/TURKEY

e-mail: kilikia@usa.net

Tel: 00.90 324 361 00 01 (10 lines) / 162 or 163

Fax: 00. 90 324 361 00 46

Teknik konulardaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç. Dr.  
Mustafa Aksan, Arş. Gör. Ümit Aydınoglu ve Çukurova  
Üniversitesi Matbaası çalışanlarına teşekkür ederiz.

ISSN 1301-7667  
MERSİN 2000

## İÇERİK

Remzi YAĞCI	Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki "Greko - Pers " Damga Mühür Grubu (Lev. 1-5) .....1
Oya SAN	Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı (Lev. 6)...19
Julian JAYNES	İlyada'nın Zihni (Çeviren: Kamuran Gödelek) .....29
Aslı SARAÇOĞLU	A Group of Funerary Stelai and Votive Reliefs in The Museum of Aydın (Lev. 7-9) .....41
Suna GÜVEN	Vitruvius'un Gözüyle Mimarın Yetki ve Sorumluluğuna İlişkin Güncel Saptamalar (Lev. 10) .....57
Suat ATEŞLİER	Melanpagos'dan Bulunan Bir Aiol Ante Başlığı (Lev. 11-13) .....71
A. K. ŞENOL-F. KEREM	İçel Müzesinde Bulunan Bir Grup Amphora (Lev. 14-20).....81
Levent ZOROĞLU	Kelenderis Nekropolü (Lev. 21-24) .....115
Serra DURUGÖNÜL	Nagidos'dan (Bozyazı) Bir Diadem (Lev. 25-26) ....135
Serap YAYLALI	Erzurum Müzesinden Graffito Bezeli Küp (Lev. 27-34) .....143
Emel ERTEN	Anadolu'da Roma Dönemi Camcılığında Küresel Gövdeli Sürahiler (Lev. 35-40) .....171
Aslı SARAÇOĞLU	Kyzikos'dan Figürlü Mezar Kabartmaları (Lev. 41-45) .....181
Sencer ŞAHİN	Bauhistorisch- Epigraphische Zeugnisse Aus Dem Theater Von Perge .....199
Sevim AYTEŞ	1999 Yılında Soloi / Pompeiopolis'te Bulunan Grekçe Mezar Yazıtı (Lev. 46) .....211
Ayşe AYDIN	Kilikia ve Isauria Kiliselerinde Görülen Yüksek Tipteki Templon Kuruluşları (Lev. 47-49) .....215

## URARTU SİYASAL TARİHİNDE DİAUEHİ KRALLIĞI (Lev. 6)

\* Oya SAN

Erken dönemlerden itibaren Urartular'ın farklı bölgelere yapmış oldukları seferler hakkındaki bilgilerimiz yıllıklara, işgal edilen topraklardaki yazıtlara ve arkeolojik verilere dayanmaktadır. Siyasal ve kültürel açıdan gelişen krallığın askeri, politik ve ticari alanda başgösteren sorunlarını çözümlenme ve ülkenin sınırlarını büyüterek daha geniş bir alana yayılma isteği doğrultusunda gerçekleştirilen bu seferlerin bir kısmı da, başkent *Tuşpa*'nın kuzeybatısında kalan *Diauehi* krallığı topraklarına yapılmıştır. Buraya seferler düzenlenmesindeki nedenlerin, Urartular'ın Kuzeybatı ve Kuzeydoğu'ya açılmasını sağlayan yolları denetimlerine almak istemelerinden kaynaklandığı açıktır. Erzurum ve çevresini kapsayan *Diauehi* topraklarından<sup>1</sup>, İran ve Kafkasya'dan gelip, Karadeniz ve Orta Anadolu'ya açılan yolların geçmesi de ana nedenler arasında yer alır. Bunların yanısıra Urartu Krallığı'nın bazı ekonomik gereksinimlerine yanıt verebilecek doğal zenginliklere ve verimli topraklara sahip olması da, bu ülkenin önemini bir kez daha artırmaktadır. *Diauehi* ülkesindeki Urartu etkinlikleri konusundaki bilgilerimiz, bölgede ayrıntılı bilimsel çalışmaların yeterince yapılmaması nedeniyle, salt yazıtlar ve yüzey araştırmalarından elde edilmiş verilere dayanmaktadır. Bu olumsuzluklara rağmen, bölgede Urartu varlığı ve etkinlikleri bazı sorunlarla birlikte kısmen kavranabilmektedir.

Urartular için kuzeybatı ve kuzeydoğuya açılan yollar<sup>2</sup>, krallığın bazı zorunlu gereksinimlerinin karşılanabilmesi açısından son derece önemliydi. Bu nedenle söz konusu yolların güçlü kalelerle donatılması kaçınılmaz olmuştur. Bu düşüncenin gerçekliği *Tuşpa* ve *Diauehi* arasında ulaşımı sağlayan yollardaki yapılanmalarda da kendini göstermektedir. Saptanan askeri mimari, yazıtlar ve diğer bulgular ışığında, Van'ın kuzeydoğusundaki Muradiye Ovası'nda konumlandırılan Körzüt Kalesinden<sup>3</sup> batıya doğru uzanan

\* Yrd.Doç.Dr. Oya SAN, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Diyarbakır/ TÜRKİYE

<sup>1</sup> *Diauehi*'nin coğrafi yayılımı konusunda bkz: M. Salvini, Nairi e (Ur)uatri, Roma, 1967, s.22; B. B. Piotrovski, Urartu, Cenevre, 1969, Harita 1; Çilingiroğlu 1980, s. 193; Diakonov-Kashkai 1981, s. 25; D. J. G. Slatery, "Urartu and the Black Sea Colonies", Al Rafidan VIII (1987), Harita 1.

<sup>2</sup> Bu yollar konusunda ayrıntılı tanımlamalar için bkz: O.Belli, Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, 1977, 111 vdd. (İst. Üni.Yayınlanmamış Doktora Tezi)

<sup>3</sup> Kuzey ve batıdan gelerek güneyde krallığın başkenti *Tuşpa*'ya ulaşan yolların kilit noktasında yer alan kale, Muradiye ilçesinin 8 km. güneyindeki Uluşar Köyü'nde büyük bir kaya kütesi üzerinde kurulmuştur (Burney 1957, s.39 vd.; TKU, s.11, no. 19). Uluşar Köyü'nde ele geçmiş yazıt ışığında kalenin Menua dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır; A.M. Dinçol, "Neuen urartaischen Inschriften aus Körzüt", Ist.Mitt. 26 (1976), s.19-30.

yol, Karahan<sup>4</sup>, Keçikıran Kalesi<sup>5</sup> ve Deliçay Kalesi<sup>6</sup> üzerinden Erciş Ovası'na ulaşır<sup>7</sup>. Buradan Ağı Geçidi aşıldıktan sonra, Patnos Ovası'na<sup>8</sup> girilir ki, burası askeri etkinliklerin yürütülmesinde *Tuşpa* ile kuzey arasında ana merkez olarak kabul edilir<sup>9</sup>. Patnos Ovası'nda bulunan güney, kuzeydoğu ve kuzeybatı yollarının kilit noktasındaki Aznavurtepe Kalesi<sup>10</sup> ise Ağı, Eleşkirt ve Tahir Geçidi yoluyla Patnos Ovası üzerinden *Diauehi* topraklarına erişildiğini göstermektedir. Bu ulaşım ağında bünyesinde bir kale de barındıran Patnos Ovası'nın önemi tartışılmazdır<sup>11</sup>. Patnos'tan kuzeydoğu yönüne doğru devam eden yol, Ağı Ovası ve kuzeybatıdaki Eleşkirt'e ulaşır<sup>12</sup>. Tüm bu veriler ışığında, çoğunluğu Menua döneminde inşa edilen kalelerle *Tuşpa*'dan *Diauehi* ülkesine ulaşımın önemsendiği ve yapılanmanın da bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Menua'nın *Diauehi* yolu üzerinden askeri açıdan önem taşıyan alanlarda savunmaya yönelik yapılar inşa etmesi, krallığın kuzeyine yapmak istediği girişimleri daha önceden planladığını gösterir<sup>13</sup>.

<sup>4</sup> Muradiye ilçesinin güneybatısında Van-Erciş karayolunun 70. km'deki Karahan, yazıtlar açısından oldukça zengin bulgular vermektedir ve Urartu döneminde önemli bir merkez olduğu düşünülür (A.M Dinçol-E. Kavaklı, "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları", An.Ar. Ek.Yay.1 (1978), s.7; "Karahana Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı", An. Ar. VII (1978), s.18).

<sup>5</sup> Kale Uluşar'ın kuzeybatısında, Muradiye Ovası'nın kuzeybatıya açıldığı Keçikıran'da yer alır (Burney 1957, s.39-49, TKU, s.11, no. 25).

<sup>6</sup> Van Gölü kıyısında Alibey Deresi civarında bulunan kalenin yakınında ayrıca yerleşim kalıntıları da saptanmıştır. Bunun dışında bir de sulama kanalı inşa edilmiştir; Burney 1957, s.48; Burney-Lawson 1960, s.184-85.

<sup>7</sup> Erciş'in 10 km. kuzeydoğusundaki Menua dönemine ait yazıtta (UKN, 58; TKU, s.16, no. 78), olasılıkla Erciş yakınında yer aldığı düşünülen *Ale* ve *Quera* kentinde *Daianali* (Zilan Deresi) sonunda bir kanal yaptırıldığından söz edilir. Yalındüz'deki Tar'da da *Etuni* toprakları üzerine yapmış olduğu sefer ve orada kurulmuş olan Haldi Tapınağı'nın inşasıyla ilgili Menua'nın bir yazıtı vardır (UKN, 38; TKU, s.11, no. 18). Yine Erciş'in kuzeyinde yer alan ve daha geç döneme tarihlenen Zernakitepe Kalesi için bkz: Burney 1957, s.49 vd.; Burney-Lawson 1960, s.185; T.Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I, Askeri ve Sivil Mimariye ait Gözlemler", An.Ar. IV-V (1976/77), s.296; TKU, s.10, no. 12. Erciş yakınındaki Hargin Köyü'nde bulunan ve bu kez I. Argişti dönemine ait olan yazıtta (UKN, 276), bölgede yapılan etkinlikler hakkında bilgi verilmektedir. Erciş yakınındaki II. Sarduri dönemine tarihlenen kaya yazıtında ise, Argişti oğlu Sarduri'nin burada bir üzüm bağı kurduğunu anlatılır (UKN, 167, TKU, s.10, no.12).

<sup>8</sup> Ovanın önemi, kapsamındaki kale, yerleşim ve yazıtlardan da açıkça anlaşılmaktadır. Patnos'un 9 km. doğusundaki Menua dönemine ait Değirmendüzü (Kamışvan) yazıtı (TKU, s.19, no. 114); buraya 3 km. uzaklıkta ve aynı döneme ait Kancıklı Kalesi (Burney-Lawson 1960, s.189; Burney-Lang 1971, s.139; TKU, s.13, no. 44); Patnos'un 6 km. güneyinde yer alan Menua'ya ait Kızılkaya yazıtı (Burney-Lawson 1960, s.192; TKU, s.16, no. 37; K.Balkan, "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınak Kitabeleri", Anadolu V (1960), s.133 vd.; Y. Boysal, "Aznavurtepe'de Definecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri", Belleten XXV (1961), 199 vd.), ovanın Urartular dönemindeki önemini ve burada yapılan etkinlikleri göstermektedir.

<sup>9</sup> Zimansky 1985, s.26.

<sup>10</sup> Patnos-Ağı yolu üzerinde, Patnos'un 3 km. kuzeydoğusunda yer alan kale, tapınakta bulunan yazıt yardımıyla Menua dönemine tarihlendirilir (UKN, 372-374, 402-403, 423; TKU, s.13, no. 45).

<sup>11</sup> Burney-Lang 1971, s.141.

<sup>12</sup> TKU, s. 15, no. 67.

<sup>13</sup> Çilingiroğlu 1994, s.59.

Bölgedeki Urartu etkinliklerinin zamansal açıdan irdelenmesinde, Eleşkirt-Toprakkale'deki İşpuini-Menua dönemine ait yazıt önemlidir<sup>14</sup>. Bundan Urartular'ın kuzeybatıya yayılımlarının Menua'nın babasıyla ortak yönetimde olduğu dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Yine İşpuini ve Menua dönemine ait Van-Surp Pagos Kilisesinde<sup>15</sup> ve Van Gölü kuzeyindeki Kasımoğlu (Tımar) yazıtlarında da aynı konu işlenmiştir<sup>16</sup>. Olasılıkla baba ve oğulun yapmış oldukları aynı seferi anlatan üç yazıtta da konu birliği sezilenmektedir. Bunlara göre, İşpuini ve oğlu Menua, 1400 binici, 15760 (ayak) asker ve 66 savaş arabasından oluşan bir ordu ile *Uiteruhi-Katarza-Luša* topluluklarının yaşadıkları topraklara bir sefer düzenlemişlerdir. Bu sırada *Etiuhe* ülkesinden sözü edilen topluluklara destek yardım gelmesine karşın, Urartular bu toplulukları daha uzak bir kent olan *Anaše*'ye kadar sürmeyi başarmış; 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş hayvan, 20785 küçük baş hayvan haraç olarak almışlardır.

Bu yazıtlarda adları geçen ülke ve toplulukların yaşadıkları alanlar kesin olarak saptanamamış olsa da, lokalizasyonlarına yönelik öneriler bulunmaktadır. Örneğin *Uiteruhi*'nin kapsadığı alanın Aras Nehri yakınındaki Kağızman ve civarı olabileceği düşünülür<sup>17</sup>. Bu seferde ulaşılan son nokta olarak görülen *A-na-še* veya *A-na-šie* ise Eleşkirt'e lokalize edilir<sup>18</sup>.

Toprakkale yazıtından İşpuini ve oğlu Menua'nın beraberce ilk kez Eleşkirt'e ulaştıkları öğrenilmektedir. Yazılıtaş, Delibaba, Zivin yazıtlarının içeriği ve dağılımının kanıtladığı gibi daha sonra kuzeybatıya yönelen Menua'nın *Diauehi*'ye ulaşmak için Horasan-Eleşkirt arasındaki Tahir Geçidi'ni aştığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar dönemi bilinmese de Tahir Geçidi civarında belirlenen bir Urartu kalesi<sup>19</sup>, bu güzergâhın, dolaylı da olsa, diğer bir kanıtı durumundadır. Bu olgu, stratejik önemi olan geçidi korumak amacıyla bir yapılanma etkinliğinde bulunulduğunda ve bölgede Urartu varlığının kalıcı olduğunda ayrıca yol göstericidir. Tahir Geçidi aracılığıyla *Diauehi* ülkesi sınırlarında yer alan Horasan bölgesine giriş sağlanır ki, burası günümüzde de önemli bir yol kavşağı durumundadır. Bölgedeki Menua dönemine ait ünlü Yazılıtaş yazıtı<sup>20</sup>, buraya düzenlenmiş olan ilk Urartu seferi hakkında bilgi verir. Yazıttan, kralın *Diauehi*'ye geldiğini ve burayı fethettiğini; ülkenin başkenti olan *Şašilu*'yu denetimi altına aldığını; ülke topraklarını ve kalelerini ateşe verdiğini öğrenmekteyiz.

<sup>14</sup> UKN, 23.

<sup>15</sup> UKN, 20, 22.

<sup>16</sup> UKN, 21.

<sup>17</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.102.

<sup>18</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.8.

<sup>19</sup> C.A. Burney, "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere", AS XVI (1966), s.62; TKU, s.22, no. 156.

<sup>20</sup> UKN, 36; TKU, s.15, no. 66.

Aynı yazıtta *Šešeti(n)* ülkesi, *Zua* ve *Utuhai* kentlerine kadar gittiğini; *Diauehi* kralı *Utupurşini*'den haraç olarak altın ve gümüş aldığını anlatır. Yazıtın sonunda ise *Baltulhi* ülkesi ve *Haldiriulhi* kentlerinin ele geçirildiği ve bir sitadel yaptırıldığı dile getirilir.

Zivin'in güneyinde, Pasinler, Eleşkirt arasındaki Delibaba'da bulunmuş yazıt, Menua'nın bölgede gerçekleştirmiş olduğu etkinliklerin bir diğer belgesidir. Yazıttan kralın burada bir E.GAL inşa ettirdiği anlaşılmaktadır<sup>21</sup>. Benzeri türde yine Menua dönemine ait bir diğer yazıt ise, Horasan-Sarikamış arasında bulunan Zivin'de (Süngütaşı) ele geçirilmiştir<sup>22</sup>. Başlangıç kısmı kırık olmakla birlikte, okunabildiği kadarıyla, Menua'nın *Diauehi* ülkesinin başkenti *Šašilu*'yu fethettiğini ve burada tanrı Haldi adına bir stel diktirdiğini öğrenmekteyiz. Hem Yazılıtaş hem de Zivin yazıtlarında *Šašilu*'dan söz edilmiş olması, her ikisinin içeriğinin de olasılıkla Menua'nın aynı seferine yönelik olduğunu göstermektedir.

Yazıtlarla bölgede varlıkları kanıtlanabilen Urartular'ın izleri somut olarak da kavranabilmektedir. Bu konuda yazıtlarıyla tanınanların yanısıra, salt kalıntılarıyla da Urartu kimliğini yansıtan merkezler olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Aliçeyrek Köyü kalıntıları dikkat çekicidir. Zivin-Delibaba arasında, Horasan'ın güneybatısında yer alan köydeki kalıntılar, daha çok, Darboğaz mevkiinde yoğunlaşmaktadır (Harita 1). Menua dönemini ilgilendiren yazıtlar içeren merkezlerle aynı güzergah üzerinde olması nedeniyle, yaklaşık M.Ö. IX. yüzyıl sonlarına tarihlenen kalıntılar, kaya mezarları ve anıtsal kaya nişlerinden oluşmaktadır<sup>23</sup>. Ayrıca, Darboğaz'ın kuzeyinde Ekmeli Düzü'nde bulunan bir yığma mezar enkazından belirlenmiş seramikler ve alanın güneybatısındaki olasılıkla dinsel işaretli bir kaya kütlesi<sup>24</sup> bölgenin Urartu kimliğini pekiştiren diğer verilerdir. Aliçeyrek Köyü kalıntıları, kuzeye doğru yayılma politikası güden ve ilk aşamada *Diauehi*'nin doğu kesimini işgal eden Menua'nın yazıtlarda belirlenebilen etkinliklerine ve genel anlamda Urartu'nun bölgedeki varlığına kanıt oluşturmaktadır.

Menua döneminde Eleşkirt-Tahir Geçidi aracılığıyla Horasan'a açılan ana yolun burada ikiye ayrıldığı; batıya devam eden kolun Pasinler (Hasankale) üzerinden Erzurum Ovası'nı izleyerek devam ettiği gözlemlenebilmektedir. Pasinler'de bulunan ve yine Menua'ya ait olan bir yazıtta kralın *Diauehi*'deki etkinliklerine yönelik olarak bir E.GAL inşa ettirdiğinden söz edilmesi<sup>25</sup>, bu güzergâhın Horasan'dan sonraki devamının somut kanıtı durumundadır. Ayrıca, bölgede iki E.GAL'in varlığının

<sup>21</sup>UKN, 68; TKU, s. 15, no. 65. E.GAL büyük ev yani saray anlamı taşımaktadır. Urartu yazıtlarında bazen idari işlerin yürütüldüğü yapıları, bazen de küçük kaleleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Bu da askeri ve idari işlerle ilgili yapıların tek bir kavramla nitelendirildiğini düşündürmektedir; Zimansky 1985, s.64.

<sup>22</sup>UKN, 37; TKU, s.15, no. 63.

<sup>23</sup>Özkaya 1994, s. 381-382, 386; çiz.1, res. 2-5; 10-11; harita 1.

<sup>24</sup>Özkaya 1994, s.383, res. 12.

<sup>25</sup>UKN, 69; TKU, s.15, no. 64.

belirlenmesi, Menua'nın *Diauehi* topraklarına yapmış olduğu seferlerin salt yağmalamaya dayalı olmadığını, kalıcı nitelik taşıdığını da düşündürmektedir. Bu konuda Erzurum Ovası'ndaki Urartu yapılanmaları da doğrulayıcıdır. Özellikle Erzurum'un 18 km. kuzeyinde yer alan Umudumtepe'deki kale ve bağlantılı yapılanmalar, Urartu'nun *Diauehi* bölgesindeki kalıcılığına kanıt oluştur<sup>26</sup> (fig 1). Erzurum Ovasına egemen bir kayalık üzerine kurulan kale, o dönemdeki adı bilinmemekle beraber, konumu ve sur duvarlarıyla bağlantılı olarak Menua dönemine tarihlendirilir<sup>27</sup>. Kalenin güney tarafında bulunan kaya mezarları ise, işçilik ve tasarılarıyla I.Argiştî - II.Sarduri dönemi yapılanmalarıyla ilgili görülür<sup>28</sup>. Sonuçta, Umudumtepe, kalıntılarıyla birlikte, Menua ve sonrası dönemlerde Urartu'nun Erzurum Ovası'nı da kapsayan bir yayılım gerçekleştirdiğini kanıtlaması açısından önemlidir.

Her ne kadar *Diauehi* ülkesindeki Urartu etkinlikleri Menua döneminde yoğunlaşmış görünse de, özellikle yazıtlardan belirlenebildiği kadarıyla, kendisinden sonra da bölgeye ilginin devam ettiği bilinmektedir. Yazılıtaş'ta Menua'nın *Diauehi* bölgesini tamamen egemenliği altına aldığı yönündeki anlatımın abartılı olduğu, Van Surp Pagos Kilisesi yazıtından anlaşılmaktadır<sup>29</sup>. M.Ö. 785'e tarihli yazıtta, I.Argiştî'nin egemenliğinin ikinci yılında *Diauehi* bölgesine sefer düzenlediğinin kayıtlı olması, bölgenin Menua zamanında tamamen işgal edilmediğini düşündürdüğü gibi, sonraki krallar döneminde de bölgeye yönelik seferlerin devam ettiğini göstermektedir. Yazıtın içeriğinden, bölgede işgal edilmemiş bir çok kent ve topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kral, *Bia* ve *Huşani*'ye gittiğini; *Didi* ve *Diauehi*'nin kenti olan *Zua*'dan toprak aldığını ve bununla beraber *Aşgalaşi* topraklarındaki 105 kale ve 453 kenti ateşe verdiğini; *Kada* (*Qada*), *Aşgalaşi*, *Şaşilu* olarak sıraladığı üç kenti yakıp yıktığını anlatır. Devamında, 15(?)181 oğlan, 2734 erkek, 10604 kadın, 4426 at, 10(?)478 büyük baş hayvan, 7377 küçük baş hayvan alınarak, *Şaški*, *Ardarakihi*, *Baltulhi*, *Kabiluhi* krallarının hadım edildiği ve yerlerine <sup>Lu</sup>en.nam bırakıldığı kayıtlıdır. Yazıtın sonlarında I. Argiştî'nin *Diauehi* krallığını egemenliği altına aldığı ve vergiye bağladığı öğrenilmektedir. *Diauehi* kralının Argiştî'ye sunmuş olduğu haraç ise, " 41 mina saf altın, 37 mina gümüş, ... onbin mina bakır, 100 at, 300 büyük baş hayvan, ... 10.000 küçük baş hayvan" olarak sıralanmış ve vergi olarak da her yıl " ... mina saf altın, 10.000 mina bakır, ... boğa, 100 adet inek, 500 adet koyun, 300 adet at" verileceği karara bağlanmıştır.

<sup>26</sup> Her ne kadar Erzurum'a Urartu döneminde yerleşilmediği düşünülürse de (Zimansky, 1985, s.27), ilin kuzeyinde yer alan ve Urartu karakteri taşıdığı kabul edilen Umudumtepe Kalesi'nin varlığı, burasının Urartu tarihinde önemli olabileceğine işaretir.

<sup>27</sup> Kale duvarında uygulanan kıklopik yöntemin Menua dönemine değin varlığını sürdürmüş olmasından hareketle mimarinin de inşa tarihini desteklediği kabul edilir; Çilingiroğlu 1980, s.193; "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II (1983), s.28vd.

<sup>28</sup> Çilingiroğlu 1980, s.193.

<sup>29</sup> UKN, 128. B1.



Van Surp Pagos yazıtında adları geçen ülkeler arasında *Bia* ülkesi Çıldır Gölü'nün güneybatısına, *Diauehi*'yle sınır oluşturacak şekilde lokalize edilir<sup>30</sup>. *Bia* ile bağlantılı olduğu düşünülen *Huşa* toprakları ise, *Diauehi*'nin kuzeyi ile Çıldır Gölü'nün güneybatısına yerleştirilir<sup>31</sup>. *Bia* örneğinde olduğu gibi, adına sadece I. Arğışti döneminde rastlanan *Didi(ne)* ülkesinin ise, *Diauehi* ülkesi sınırlarına yakın bir yerde olabileceği düşünülür. Buna gerekçe olarak yazıtta *Diauehi* ve *Didi* ülkesinden alınan toprakların aynı satırda verilmesi gösterilir<sup>32</sup>. Ayrıca, yakıp yıkılan ülkeler arasında gösterilen *Qada*, *Aşkalaşi* ve *Kabiluhi*'nin ise, *Diauehi* krallığı topraklarında yaşayan topluluklar ve kentler olduğu varsayılır<sup>33</sup>.

Surp Pagos yazıtıyla eş zamanlı ve benzer içerikli olan I.Argışti'nin Van kayalıklarındaki M.Ö. 785'e tarihli Horhor yıllığında da, olasılıkla aynı sefer konu edilmiş olmalıdır<sup>34</sup>. *Diauehi* krallığı üzerine ordu gönderildiği, Şeriaze topraklarının fethedilerek kentlerinin ateşe verildiği, kalelerinin kullanılmaz hale getirildiği ve *Pute* kentine kadar ilerlendiği yazılan yıllığın devamında *Salmathe*, *Biani*, *Huşani* ülkelerinden söz edilmektedir. Ayrıca kral, *Tariuni* ile *İgani* ülkesinin başkenti *Magaltuni*'yi bağışladığını, *Zabaha*'yi fethederek *Uzinabitarna* ve *Şirimutara*'ya kadar ilerlediğini; *Eriahi*'ye giderek *Apuni*'den toprak aldığını ve *Uiteruhi*'nin başkenti olan *Uriane*'yi fethettiğini anlatır. Yazıtın sonunda ise, anılan ülke ve kentlerden elde edilen ganimet; "19225 erkek, 10140 canlı savaşçı, 23280 kadın, tümü 52675 kişi (ölü ve canlı), 1104 at, 35015 büyük baş hayvan, 100 bin... küçük baş hayvan" olarak sıralanır.

Genel anlamda, Horhor yıllığının kapsamında geçen ülke ve kent adları Erzurum, Çıldır Gölü, Gümrü ve Kağızman civarına lokalize edilmektedir<sup>35</sup>. Bundan hareketle I.Argışti'nin yıllıkta sözü edilen bu seferlerinde *Diauehi*'den başlayarak Çıldır Gölü ve Taşköprü civarını aşmış, Gümrü Bölgesi'ne ulaştığı; geri dönüş yolunda Arpaçay Nehri'ni geçerek, *Tuşpa*'ya

<sup>30</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.22.

<sup>31</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.41.

<sup>32</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.27.

<sup>33</sup> Diakonov-Kashkai 1981, s.14, 65.

<sup>34</sup> UKN, 127.1, 2-16. Surp Pagos yazıtında (UKN, 128B1) adları anılan *Diauehi*, *Bia* *Huşani* ile aynı kralın Horhor yıllığında da karşılaşılmaktadır.

<sup>35</sup> Yazıtta adı geçen *Şe-ri-a-ze*, Erzurum'un kuzeydoğusunda kalan bölgeye (Diakonov-Kashkai 1981, s.81); *Pa-re-pu-ti-e*, Çıldır Gölü'nün güneybatısındaki *Bia* ile *Huşa* arasına (Diakonov-Kashkai 1981, s.64); *Ta-ri-u* Çıldır Gölü'nün güneybatısında kalan bölgeye (Diakonov-Kashkai 1981, s.81); *Z/şa-ba-a-ha-ha-a-e-u-e-e-di-a* (*Zabaha*) Çıldır Gölü'nün güneybatısında kalan *Diauehi*'nin kuzeydoğusuna (Diakonov-Kashkai 1981, s.104); *Pa-re Uziabitarna* Çıldır Gölü'nün güneybatısına (Diakonov-Kashkai 1981, s.97) *Pa-re şi-ri-mu-ta-ta-ra*, *ba-ba-ne*, Çıldır Gölü'nün güneybatısında kalan dağlık alana (Diakonov-Kashkai 1981, s.75); *I-ga-ne-ne* Çıldır Gölü'nün güneybatısında yer alan Taşköprü yakınına (UKN, 159; TKU, s.13, no. 38; Diakonov-Kashkai 1981, s.43); *E-re/i-a-hi-ne* -de Gümrü bölgesine lokalize edilmiştir (UKN, 133; TKU, s.25, no. 1; Diakonov-Kashkai 1981, s.31). Yazıtta *Eriah*'de yer aldığı bildirilen *a-b/pu-ni-i-e-de* güney Transkafkasya'daki bir bölgeye veya Kağızman'ın batı kesiminde kalan Aras'ın kaynağını aldığı alana (Diakonov-Kashkai 1981, s.2); kralın son olarak *Uiteruhi*'nin başkenti olduğunu belirttiği *u-re-e-i-u-ne* ise Kağızman yakınına lokalize edilir (Diakonov-Kashkai 1981, s.95, 102).

gelmek için Kağızman civarına vardığı kabul edilebilir<sup>36</sup>. Ayrıca, Urartu krallarının Gümrü Bölgesi'ne ulaşmak için Zivin- Sarıkamış ve Kars doğrultusundaki yolu kullanmış olmaları da böylesi bir olasılığı güçlü kılmaktadır<sup>37</sup>. Yılığın içeriği ve bilinen diğer veriler genel anlamda değerlendirildiğinde; Horasan-Pasinler üzerinden Erzurum Ovası ve devamına ulaşan bir yolun yanısıra, yine Horasan'dan başlamak kaydıyla, Zivin-Sarikamış-Kars üzerinden Gümrü bölgesine ulaşan bir diğerinin varlığı da ortaya çıkmaktadır<sup>38</sup>. Bir çok açıdan öneme sahip bu yolları denetiminde bulunduran coğrafi konumuyla Erzurum ve çevresinin Urartular için önemi bir kez daha anlaşılabilir.

I.Argiştî'nin *Diauehi*'yle ilgisinin salt bu seferle sınırlı kalmadığı, ikincisinin de düzenlendiği M.Ö. 768 tarihli Horhor yıllığında belirlenebilmektedir. Buna göre, *Diauehi*'ye ve kralı Utupurşini'ye saldırılmış, *Abnulua* ülkesi elde edilmiştir<sup>39</sup>. Buradan da anlaşılacağı üzere, I.Argiştî ilk seferi sonucunda, her ne kadar *Şaşilu*'yu ele geçirip, krallığı vergilendirmiş; *Şaşilu*, *Ardarakihi*, *Baltulhi* ve *Kabiluhi* ülkelerinde<sup>40</sup> en.nam görevlendirmiş olsa da, bölgedeki huzuru ve denetimi tamamiyle sağlayamadığı anlaşılır. Onyediy yıl sonra bölgeye bir sefer daha gerçekleştirmesinin nedeni ise, Urartu'ya karşı olası bazı başkaldırıların olmasıyla açıklanabilir. I.Argiştî'nin bölgedeki yayılımı ve ne kadar ilerlediğini kavramak, veri eksikliği nedeniyle, olası değildir. Ancak, her ne kadar bu dönemde olmasa da, Urartular'ın *Diauehi*'nin batısına, Erzincan'a kadar yayıldıklarını gösteren arkeolojik verilerin varlığı söz konusudur. Tercan'ın 50 km. güneydoğusundaki Şirinlikale'de saptanan kale kalıntıları ve kaya mezarları<sup>40</sup>, Erzincan'ın 29 km. doğusunda bulunan ve güçlü bir sınır kalesi olarak nitelendirilen II.Argiştî dönemine ait Altuntepe Kalesi<sup>41</sup> bu yayılımın somut kanıtları durumundadırlar.

Menua ve I.Argiştî'nin bölgeye yaptıkları seferler sonucunda Urartu'nun kuzeybatı ve kuzeydoğuya yayılımında sorun oluşturan bazı engeller aşılmış; stratejik açıdan öneme sahip topraklar fethedilmiştir. Menua'nın verimli topraklar olarak nitelendirdiği *Diauehi*'ye düzenlenen

<sup>36</sup> Kralın bu sefer sırasında *Diauehi* ve hemen kuzeyindeki *Tariu* üzerinden kuzey ve güney olmak üzere iki farklı yol izlediği; bunlardan kuzey yolunun *Zabahe-Uzinabitarna* ve *Şirimu* Dağı'nın olduğu bölgeyi; güney yolunun ise, ilk olarak *Magaltu*, *Igane* üzerinden *Eriahe-Abpune* ve *Uiteruhi*'yi izlediği öne sürülür (Diakonov-Kashkai 1981, s.104).

<sup>37</sup> Zimansky, Kars ve Ağrı Dağı bölgesine ulaşmak için Pasinler-Tahir Geçidi - Ağrı, ve kuzeydoğuda Sarıkamış'ı izleyen bir yolun kullanılmış olabileceğini düşünür (Zimansky 1985, s.25).

<sup>38</sup> Çilingiroğlu 1980, s.193. Ayrıca, Aliçeyrek kalıntıları göz önüne alınarak, Delibaba-Zivin yönünde, Horasan'a uğramaksızın devam eden ve Zivin'de ana yolla bağlanan bir tali yolun olabileceği ileri sürülmektedir (Özkaya 1994, s.386).

<sup>39</sup> UKN, 128 A1.

<sup>40</sup> F. Işık, "Şirinlikale. Eine Unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* 200 (1987), s.497 vd., res.1-11.

<sup>41</sup> T. Özgüç, Altuntepe I. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, 1966, s.2 vd.; K. Emre, "Altuntepe ve Urartu Seramiği", *Belleten* 131 (1969), s.280 vd.

seferlerdeki amaç salt toprak işgaliyle sınırlı olmayıp, bazı ekonomik sebeplere de dayanmaktaydı. Bölgenin bir çok açıdan zenginliği özellikle Urartu krallarının yıllıklarındaki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Menua'nın Utupurşini'den; I.Argiştî'nin ise, *Diauehi*'den aldıkları haraçlar arasında altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ön planda olması bunu doğrulamaktadır<sup>42</sup>. Bunların yanısıra, yine vergi olarak alınan hayvanların sayısal çokluğu, Erzurum ve Pasinler ovası gibi bitek toprakları kapsamında bulundurması, bölgenin aynı zamanda tarım ve hayvancılık açısından da önemli ve Urartuların bu yöndeki gereksinimlerini karşılayacak birikimlere sahip olduğunu göstermektedir<sup>43</sup>.

I.Argiştî sonrasında *Diauehi*'deki Urartu varlığı konusunda bilgiler eksiktir. Ancak bölgedeki etkinliklerin devam ettiğinde Pasinler-Avnik'ten (Güzelhisar) gelme II.Sarduri dönemine (M.Ö 764-734) ait yazıt yol göstericidir. "*Kuvvetli kral ve Tuşpa kentinin beyi Argiştî oğlu Sarduri, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, hayatının öneminden dolayı (onu) oradan uzaklaştırdı*"<sup>44</sup> içerikli yazıt, *Diauehi* adına rastlanmasa da, Urartu'nun bölgedeki varlığının devamını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Avnik yazıtındaki verilerden hareketle, *Diauehi*'de II.Sarduri'nin etkinliklerde bulunduğunu doğrudan kabul etmek güçtür. Ancak, kralın kuzey ve kuzeydoğuda yaptığı işleri içeren yazıtların varlığı, *Diauehi*'nin de bu ilginin kapsamına alınabileceğini göstermektedir. Kuzeye yaptığı seferleri konu edinen Van Kalesi yıllıklarında<sup>45</sup> yukarı Aras bölgesinde Kağızman civarına lokalize edilen *Uiteruhi* ülkesinin ele geçirildiğinden ve başkenti *Uriani*'de bir E.GAL kurulduğundan söz edilir. Kars-Taşköprü'deki bir diğer yazıtında<sup>46</sup> ise, *Magaltuni* kentinin ele geçirildiği *Bianili* ülkesine kadın ve erkek götürüldüğü bildirilmektedir. Söz konusu yazıtta *Magaltuni* olarak geçen kent, buluntu yerinden hareketle Taşköprü civarına lokalize edilir<sup>47</sup>. Daha önce I.Argiştî döneminde de *Magaltuni*'den, *İgane* ülkesinin başkenti olarak, *Diauehi* ve çevresindeki ülke ve kentlerle birlikte söz edilmiştir<sup>48</sup>. Bu koşutluk II. Sarduri'nin de olasılıkla *Diauehi* ülkesiyle ilgilendiğini gösteren başka bir kanıt durumundadır. Ayrıca, yine I.Argiştî'nin adını andığı ve

<sup>42</sup>Urartu döneminde Divriği, Erzurum, Erzincan'da demir; Gümüşhane, Bayburt, İspir'de gümüş; Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman, Çoruh Vadisi'nde ise, bakır yatakları kullanıldığı saptanmıştır. Konuyla bağlantılı olarak bkz., O.Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C (1991), (Ed. R. Merhav), s.16 vdd.

<sup>43</sup>Urartu krallarının yazıtlarında üzümbağı, meyva bahçesi ve tarlalardan söz etmeleri yanısıra bunlardan bazılarıyla birlikte kanal çalışmalarının da anılması tarımsal etkinliklerin Urartu ekonomisinde taşıdığı önemi ortaya koymaktadır (Zimansky 1985, s.69, tablo 11-12).

<sup>44</sup>N. Aydın, "Güzelhisar Urartu Kitabesi", Belleten 213 (1991), s.326 vd.

<sup>45</sup>UKN, 155 D; Diakonov-Kashkai 1981, s.94, 104.

<sup>46</sup>UKN, 159.

<sup>47</sup>Diakonov-Kashkai 1981, s.54.

<sup>48</sup>UKN, 127 I.

*Diauehi*'nin kuzeyi ve Çıldır Gölü'nün güneybatısında yer aldığı düşünölen<sup>49</sup> *Huşani*'ye II.Sarduri döneminde tekrar gelinmesi de bu düşünöneyi pekiştirmektedir.

II. Sarduri dönemini ilgilendiren tüm veriler değeriendirildiğinde, kralın kuzeydeki politik etkinliklerinin bir bölümünün Kağızman civarı ve Çıldır Gölü güneydoğusu ve batısına kadar yayılan alanda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Anılan bölgelerin kısmen *Diauehi* kapsamına girmesi, Avnik yazıtı ve köyün yakınında yer alan Urartu kalesi<sup>50</sup>, II.Sarduri'nin Erzurum Ovası'na kadar yayılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Özölüce değeriendirildiğinde, kalıntı ve yazıtlar ışığında, merkezi bölgesini Horasan, Zivin, Pasinler (Hasankale) ve Erzurum Ovası'nın oluşturduğu *Diauehi* ülkesinin verimli toprakları, doğal zenginlikleri ve önemli yolların geçtiği coğrafi konumuyla Urartular'ın dikkatini çektiği ve bu nedenle çeşitli seferler düzenlendiği gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki Menua zamanında gerçekleştirilmiş ve bu dönemde *Diauehi*'de yavaş yavaş denetim kurulduğu gibi, çok miktarda değeri maden de elde edilmiştir. Ardılı I.Argiştı döneminde de seferlerin sürdüğü ve M.Ö. 785 ve 768 yıllarında gerçekleştirilen geniş kapsamlı saldırılarla bölgede büyük oranda denetimin sağlandığı görülür. Bütün bu seferler sonucunda kuzeybatıda kalan bu topraklara egemen olunması, Urartu krallarının Eleşkirt - Tahir Geçidi - Horasan - Pasinler ve Erzurum Ovası yoluyla batıya; Horasan - Zivin - Kars ve Sarıkamış güzergâhıyla da Gümrü Bölgesi'ne açılmaları sağlanmıştır.Urartu yazılı kaynaklarında I.Argiştı sonrasında artık *Diauehi*'den söz edilmemesi bölgede Urartu denetiminin sağlandığını düşündürüyorsa da, II. Sarduri dönemine ait bir yazıtın Pasinler - Avnik'te bulunuşu söz konusu kral döneminde de bölgede bazı gelişmelerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuçta, coğrafi yayılımı, sınırları, kültürü ve halkı konusundaki bilinmeyenler gündemindeki yerini korumakla birlikte, genel anlamda Erzurum Ovası ve civarını kapsadığı kabul edilen topraklarıyla *Diauehi* ülkesinin Urartular gözündeki önemi yazıtlar ve buradaki yapılanmalar aracılığıyla kavranabilmektedir. Sorunun özölüce algılanmasında ve çözümünde kuşkusuz bölgede yapılacak çalışmaların ayrı bir önem oluşturacağı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

<sup>49</sup> UKN, 127 I; Diakonov-Kashkai 1981, s.41

<sup>50</sup> TKU, s.19, no.116; W. Orthmann, Archiv für Orientforschung, 1968/69, s.77.

**BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR**

- An.Ar. Anadolu Araştırmaları
- AS Anatolian Studies
- Burney-Lang 1971 C.A.Burney - D.M Lang, The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus, Londra
- Burney-Lawson 1960 C.A.Burney - G.R.J.Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", AS X, 177 vd.
- Çilingiroğlu 1980 A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudumtepe", An.Ar. VIII, 191 vd.
- Diakonov-Kashkai1981 M.Diakonov - S.M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
- Istt.Mitt Istanbul Mitteilungen
- Özkaya 1994 V.Özkaya, "Erzurum-Horasan Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması", Araştırma Sonuçları Toplantısı XI, 379vd.
- TKU W.Kleis-H.Hauptmann, Topographische Karte von Urartu Verzeich nis der Fundorte and Bibliographie, Berlin
- UKN G.A. Melikishvili, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960.
- Zimansky 1985 P. Zimansky, Ecology and Empire, the Structure of the Urartian State, Chicago

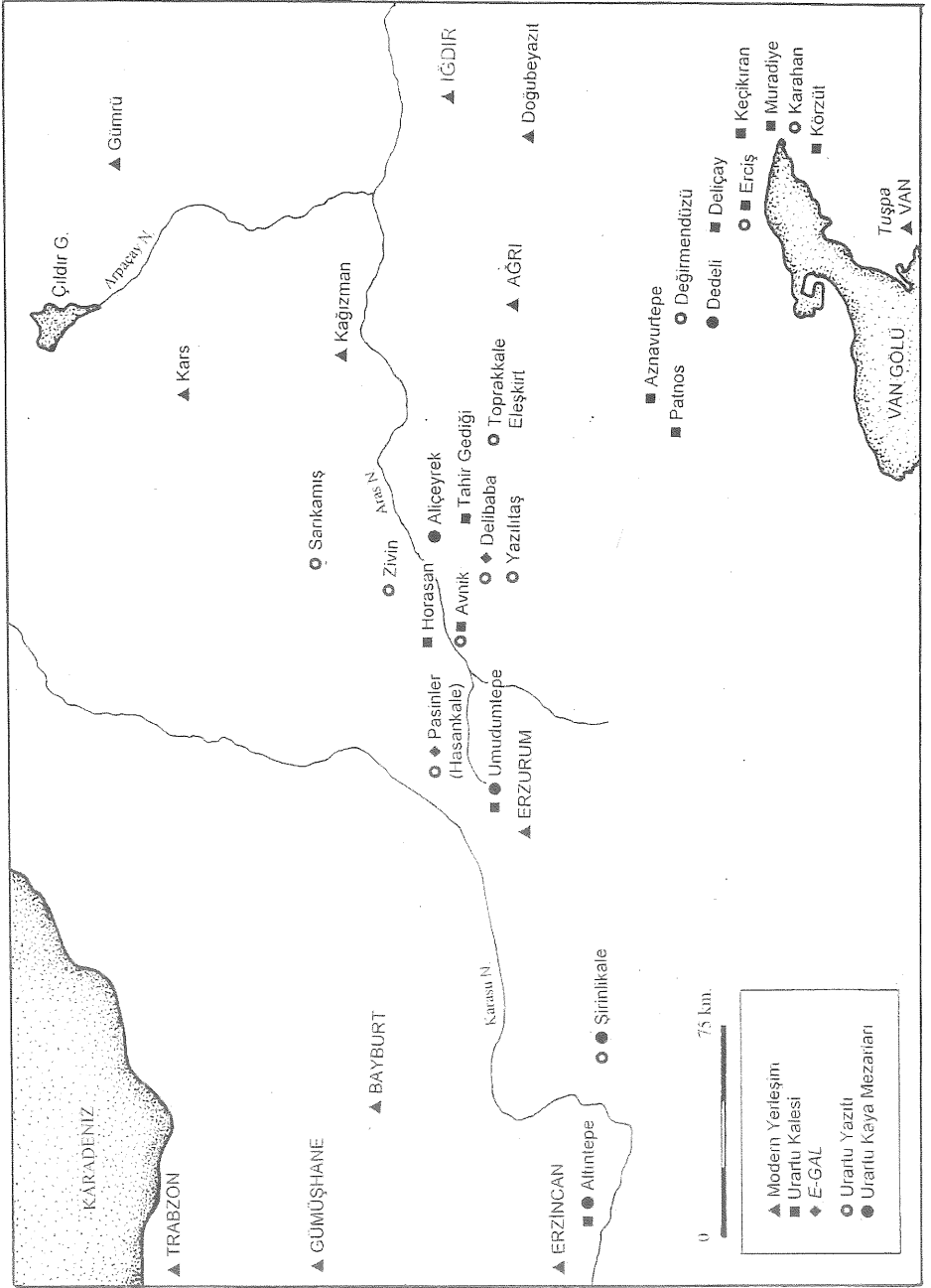


Fig 1